

УДК 314.114:33 (497.2)

УДК 330.59 (497.2)

Прегледни чланак

Review article

Тони Трайков**ЖИЗНЕНО РАВНИЩЕ И РЕПРОДУКТИВНО ПОВЕДЕНИЕ НА
НАСЕЛЕНИЕТО НА БЪЛГАРИЯ ПРЕЗ ПЕРИОДА НА ПРЕХОД
КЪМ ПАЗАРНА ИКОНОМИКА**

Abstract: Промените, свързани с жизненото равнище на населението са сред най-значимите фактори, които на съвременния етап определят изменението на репродуктивното поведение на населението в България. Започналите след 1989 г. реформи в политическата и икономическата област имат за цел създаване на демократично общество с пазарна икономика. За съжаление, възприетият начин за тяхното провеждане доведе до негативни изменения в начина на живот и поведение при болшинството от хората в страната. Задълбочаването на икономическата криза през 90-те години на 20 век предизвика срив в жизнения стандарт на населението. Влошаването на икономическата ситуация в страната достигна своя максимум през 1997 г., когато 73% от населението остана под границата на социалния минимум. Рязкото обедняване и понижаване на покупателната способност доведе до неизбежна промяна в репродуктивното поведение на населението.

Ключови думи: жизнено равнище, репродуктивно поведение

Извод: Промене које су повезане са квалитетом живота становништва су међу најзначајнијим факторима који, у савременом периоду, одређују промену репродуктивног понашања становништва у Бугарској. Реформе, које су започете после 1989. у политичкој и економској области, имају за циљ стварање демократског друштва са тржишном економијом. На жалост, прихваћен начин за њихово спровођење довео је до негативних промена у начину живота и понашања код већине људи у држави. Продубљивање економске кризе 90-их година XX века изазвало је пад животног стандарда становника. Погоршање економске ситуације у земљи достигло је свој максимум током 1997. године, када је 73% становништва остало испод границе социјалног минимума. Нагло осиромашење и снижавање куповне моћи довело је до неизбежне промене у репродуктивном понашању становништва.

Кључне речи: животни стандард, репродуктивно понашање

Жизнено равнище и репродуктивно поведение на населението

По својата същност жизненото равнище представлява социално-икономическа категория, показваща в обобщен вид количеството и качеството на потребяваните от населението материални блага и услуги.

Промените в политическите и социално-икономическите условия и свързаните с тях преходни периоди намират своето отражение в материалния и духовен живот на хората, както и върху тяхната психологическа нагласа и начин на поведение. Това определя значимостта на изучаването на жизненото равнище в страните в преход от планово към пазарно стопанство. Отчитането на промените за населението на България се осъществява с помощта на две групи показатели, използвани в официалната статистика:

1. Основни показатели за жизненото равнище на населението в икономическата макрорамка (брутен вътрешен продукт, състояние на промишленото производство, селското стопанство, комунално-битовите услуги, трудовата дейност, инфлацията и др.).

2. Показатели за демографското и социално-икономическото развитие на населението и жизнената среда (доходи и разходи на домакинствата, демографски процеси, опазване на околната среда и др.).

Изучаването на влиянието на жизненото равнище върху процеса на възпроизводство налага необходимостта от дефиниране на понятието репродуктивно поведение на населението. В. А. Борисов определя репродуктивното поведение като действия и отношения, свързани с раждането или отказа от раждане на деца в условията на брак или извън него.¹ Често в специализираната литература този термин се заменя с аналогичните по съдържание генеративно поведение, прокреативно поведение и др. В демографската статистика у нас се използва терминът възпроизводствено поведение. В повечето случаи посочените синоними са взаимствани от биологията и служат за изразяване на процесите по осигуряването на потомство.

Изменящата се социално-икономическата ситуация в България след 1989 г. създава условия за промени в репродуктивното поведение на населението. Факторите, определящи промените са: състоянието на икономическата активност и трудовата заетост на населението, равнището на реалните доходи и социалния статус на семействата и отделната личност, а също социалното осигуряване, равнището на обезщетенията и паричните помощи при раждането и отглеждането на децата, състоянието на здравеопазването и др. Върху крайните резултати от репродуктивното поведение влияние оказват броят на браковете, разводите и абортите, повишаването на средната възраст за сключване на първи брак, здравния статус на населението и разпространението на някои заболявания, водещи до безплодие, миграционната подвижност на населението и др.

Въздействието на факторите, свързани с жизненото равнище на населението върху неговото репродуктивно поведение е с различна сила на проявление в зависимост на промените в общото социално-икономическо развитие.

---

¹ Борисов, В. А. **Демография и социална психология**. М., 1970.

Промените от 1990 до 1997 г.

Преходът от централизирано планово стопанство към пазарна икономика и съпътстващата го икономическа криза се превръщат в сериозно изпитание за голяма част от населението на България. Забавянето на реформите доведе до повишаване на социалната цена на прехода и обществено неодобрение. В резултат на икономическата криза и намалението на производството броят на заетите в националното стопанство намаля от 4365 хил. д. през 1989 г. на 3031 хил. д. през 1995 г. За същото време броят на безработните бързо се увеличи и надхвърли половин милион души. От 1990 до 1996 г. при доходите на населението е регистрирано намаление от 66%. Като резултат почти три четвърти от населението остана под границата на социалния минимум. Пряко отражение върху репродуктивното поведение на населението оказва влошеното качество на живота. Определено влияние в тази насока имат намаленото потребление на хранителни продукти, влошеното здравословно състояние на населението и намалените възможности за почивка и организиране на свободното време. Показателни за влошените условия на живот са отбелязаните случаи на някои забравени у нас болести като малария и туберкулоза. Към посочените причини могат да се добавят проблемите със здравното и социално осигуряване, увеличаването на престъпността и влиянието на влошената екологична обстановка в някои части на страната.

Намалението на реалните доходи се отразява на социалния статус на семействата и особено на тези с по-голям брой деца. Липсата на мерки за социална защита в условията на задълбочаваща се икономическа криза е една от причините част от семействата съзнателно да ограничават броя на децата или да отлагат ражданията за неопределен период от време. Подобно репродуктивно поведение може да се приеме като своеобразна защитна реакция срещу продължаващия през целия подпериод (1990–1997 г.) спад в жизнения стандарт на населението. Израз на това поведение е намаляващата раждаемост, която от 11,8‰ през 1990 г. спада на 7,7‰ през 1997 г.

Промените в репродуктивната нагласа и поведение през този първи подпериод са изразителни и засягат както семейните, така и тези, които още не са в семейно-брачни отношения. В тази насока определено влияние има повишаващата се безработица сред младото трудоспособно население, която се посочва като важен мотив за отказ от създаване на семейство и се проявява още в началото на прехода. През 1990 г. са сключени 59974 брака, или с 3389 по-малко в сравнение с 1989 г. Това намаление продължава и през следващите години и намира израз в понижения коефициент на брачност. От 6,7‰ през 1990 г. той спада на 5,4‰ през 1991 г. и 4,2‰ през 1997 г. Промени в репродуктивната нагласа и поведение настъпват и в хода на развитие на семейно-брачните отношения. Материалните затруднения при отглеждането на първото дете,

жилищните проблеми и несигурната трудова заетост обикновено водят до преоценка на първоначалните планове и желания. Данните от демографската статистика показват спадане на тоталния коефициент на плодовитост от 1,81 през 1990 г. на 1,09 през 1997 г. Това все повече утвърждава еднодетния модел на възпроизводство на населението у нас. Промяната води до сложна и противоречива ситуация. От една страна, младото население в репродуктивна възраст в голямата си част изпитва материални затруднения, а от друга – то се явява основен възпроизводствен потенциал на страната. Липсата на ясни програми за социално подпомагане на младите семейства с ниски доходи, както и отсъствието на целенасочена демографска политика предопредели задълбочаването на демографската криза. Социалното подпомагане е особено необходимо в началния период на семейно-брачните отношения, за да се избегнат трайните изменения в репродуктивната нагласа и поведение. В този случай навременното социално подпомагане би имало значение на дългосрочна инвестиция, насочена към бъдещото развитие на обществото. Пропуснатият момент за намаляване на негативното въздействие на прехода върху репродуктивните намерения на по-голямата част от младото население се отрази крайно неблагоприятно върху режима на възпроизводство. Естественят прираст след 1990 г. прие отрицателни стойности, които достигнаха най-голяма изразителност през 1997 г. (- 7,0%).

Израз на негативната промяна на репродуктивната нагласа и поведение на населението са и някои други процеси и явления, свързани с възпроизводството на населението. Като такива могат да се посочат големият брой на извънбрачните раждания. Техният относителен дял непрекъснато нараства от 11,4% през 1989 г. на 12,4% през 1990 г. и 30,1% през 1997 г. През цялото време от 1990 до 1997 г. броят на абортите превишава броя на ражданията. През 1997 г. ражданията са 64609, а абортите – 87896.

Друга особеност на възпроизводството на населението от началото на 90-те години е повишаването на дела на ранните раждания. Още в началото на преходния период всяко пето раждане е от майка на възраст под 20 години. В условията на икономическа криза и понижаващ се жизнен стандарт на населението това води до влошаване на качествените параметри на възпроизводството, свързани с отглеждането и възпитанието на децата. Липсата на материална осигуреност и жизнен опит при майките в по-млада възраст е причина за нарастналия брой на оставените за отглеждане деца в специализираните социални учреждения. Определено негативно влияние върху възпроизводството има и относително ниското образователно равнище на населението на страната в началото на реформите.

Изследванията от преброяването през 1985 г. очертават неблагоприятна картина на биологическия фонд: 19,2% от населението е годно само за физически труд, 19,2% – за умствен, 18,1% за всякакъв и 2,8% – негодно за трудова дейност. Образователното и квалификационно равнище на

трудоспособното равнище на населението е също с проблеми - 47,5% са с основно и по-ниско образование, 28% – с по-ниска квалификация.²

Като неблагоприятна тенденция може да се определи и постепенното повишаване на средната възраст за сключване на брак и раждане на първо дете. Данните от статистиката показват нарастване на средната възраст за встъпване в първи брак от 24,6 години при мъжете и 21,4 години при жените през 1990 г. съответно на 26,5 и 23,4 години през 1997 г. Отлагането на репродуктивните намерения води до значително съкращаване на фертилния период и общия брой на родените деца.

Определено влияние върху репродуктивната нагласа и поведение на населението в България има и повишената миграционна подвижност особено при хората в млада и репродуктивна възраст. Икономическите трудности през преходния период, социалната несигурност и стесняването на възможностите за пълноценна професионална реализация са причина за нарастващата емиграция на младо население. Липсата на целенасочена политика в областта на образованието и трудовата заетост предопредели формирането на миграционна нагласа сред учащите и завършващите средно и висше образование. В резултат още през първия подпериод на промените България загуби значителен интелектуален, трудов, но в същото време и репродуктивен потенциал. По данни на Националния статистически институт през периода 1989–1996 г. от страната са емигрирали около 645 хил. души.

Промените след 1997 г.

С въвеждането на Валутния борд в средата на 1997 г. се постигна известна финансова стабилност, която се отрази благоприятно на стопанското развитие на страната. Данните на Националния статистически институт показват, че след икономическия срив в началото на 1997 г. бизнесклиматът в България се подобрява, като към края на същата година и началото на 1998 г. се отчита известно стабилизиране на икономическата ситуация, което продължава и през следващите няколко години. Подобриенето се свързва най-вече с показателите за развитието на промишлеността, строителството и обслужващата сфера. Известната стабилизация в икономиката на страната намира израз в динамиката на безработицата. След достигането на максимални стойности на коефициента на безработица през 2001 г. (19,7% от икономически активното население) започва сравнително бързо понижаване като през 2003 г. той е със стойности по-ниски от тези през 1998 г. – 13,7%.

Относителната финансова и стопанска стабилизация на страната се отрази и върху доходите и потреблението на населението. След кризисните за

---

² Минков, М. **Остаряваме и ставаме все по-малко.** - сп. Политика, информация, коментари, бр. 17. 1991.

икономиката на страната 1996 и 1997 г. доходите на домакинствата отбелязват трайна тенденция на повишаване. През 2002 г. реалните доходи на домакинствата достигат 125,6% от равнището през 1996 г. и 144,6% от равнището през 1997 г. В същото време се наблюдава начало на известно нарастване на диференцията и поляризацията на населението по доход. Развитието на този процес в определени граници се възприема като нормално следствие от въвеждането на пазарните отношения. Целенасоченото използване на диференциацията и поляризацията на населението по доход е един от начините за увеличаване на производителността на труда във всички сфери на производството, нещо което все още не е постигнато у нас.

Следвайки с известно закъснение хода на икономическите промени демографското развитие на страната също показва известни положителни тенденции. През 1999 г. се отбелязва леко повишаване на раждаемостта (8,8‰) – стойност близка до равнището от 1995 и 1996 г. Леко повишаване на коефициента на раждаемостта има и през 2000 г., когато той достига стойност 9,0‰, след което през 2001 и 2002 г. се наблюдава понижение – съответно 8,6 и 8,0‰. То е последвано от ново повишение като през 2004 г., когато коефициентът на раждаемост достига 9,0‰. Колебанията в динамиката на раждаемостта и малките стойности на изменение доказват отсъствие на съществени промени във формирането се през 90-те години на 20 век репродуктивно поведение на населението. Доказателство за това са и стойностите на тоталния коефициент за плодovitост през разглеждания подпериод. Изразяващ средният брой деца, които една жена ражда през целия си детероден период, този показател слабо се променя от 1,24 през 1996 г. на 1,22 през 2000 г. и 1,29 през 2004 г. Като се има предвид, че теоретично необходимият минимум за осигуряване на просто възпроизводство на поколенията е 2,1 живородени деца от една жена, съществуващата ситуация може да се определи като затвърждаване на стесненото възпроизводство и свързания с него еднороден модел на българското семейство. Това доказва трайността на промените в репродуктивното поведение на населението независимо от регистрирания напредък в социално-икономическата област.

Унаследената от първия подпериод повишена миграционна подвижност при младото население понастоящем продължава да е фактор за ограничаването на репродуктивното поведение. Макар и с намаляващи темпове емиграцията продължава като засяга различни социални групи и общности. Освен преките загуби на възпроизводствени ресурси миграциите предизвикват и промени в съзнанието на младите хора. Тези от тях, които не са взели окончателно решение за своето бъдещо местоживееене, отлагат създаването на семейство и раждането на деца за наопределен период от време. Поддържането на висока миграционна активност за дълъг интервал от време доведе до известна промяна в репродуктивното поведение и на

някои етнически и религиозни групи, отличаващи се със запазени традиции във възпроизводството. Като пример в тази насока може да се посочи известното намаление на раждаемостта при населението с турско етническо самосъзнание и българите мохамедани.

Негативно отражение върху репродуктивното поведение на населението имат и промените в структурните характеристики на населението. Освен общото застаряване на населението, водещо до намаляване на фертилните контингенти и поддържане на ниска раждаемост, значение има и продължаващото увеличение на средната възраст за сключване на първи брак от 26,5 години за мъжете и 23,4 години за жените през 1997 г. на 28,8 години при мъжете и 25,5 години при жените през 2004 г. Като последствие от това е повишаването на средната възраст на майка при раждане на първо дете, която през 2004 г. достига 24,5 години.

Териториални различия и особености в репродуктивното поведение на населението на България

Промените в репродуктивното поведение засягат в различна степен населението в отделните части на страната. За техните териториално различия може да се съди по изменението в обхвата и границите на съществуващите до началото на 90-те години два основни типа геодемографски райони. Районите с разширено възпроизводство на населението включваха Североизточна и Югозападна България, а също Родопите и Източна Стара планина. Основен фактор за тяхното съществуване бяха запазените традиции за по-голям брой деца в семейството на населението в тези части на страната.

През същия период значително по-големи по обхват са районите със стеснено възпроизводство на населението. Още тогава, в края на 80-те години, те са със значително по-голяма площ. В резултат на нарастването на обхвата на районите с отрицателен естествен прираст, те постепенно се сливат в обширни за мащабите на страната зони. На територията на Северна България като следствие от сливането на Северозападния и Средностаропланинския район се формира зона със стеснено възпроизводство на населението, простираща се между западната държавна граница, Лудогорието, билото на Стара планина и р. Дунав.

Промените в обхвата на районите със стеснено възпроизводство на населението в Южна България се отличават с по-голяма сложност и териториална разпокъсаност. Както и при Северна България и тук е налице тенденция на сливане на отделните райони, а именно пограничните територии на Западна Средна България, части от Горнотракийската низина, Средногорието и Родопите, както и цялата Странджанско-Сакарска област. Формираната по този начин зона с негативно развитие на естественото

движение на населението е с по-сложна конфигурация в резултат на влиянието на големите градове и техните крайградски зони. По-големите възможности за трудова реализация, битово обслужване, образование и здравеопазване продължаваха да привличат младо население, включително и от районите със запазени традиции в областта на репродуктивното поведение. Същото може да каже и за крайградските зони на София и Пловдив, които преди премахването на административните ограничения бяха предпочитани за заселване до получаване на желаното разрешение за жителство.

Настъпилите през 90-те години социално-икономически промени се отразиха и върху репродуктивното поведение на населението. Икономическата криза активизира неблагоприятните в естественото и механично движение на населението. Повишената миграционна активност и значителната емиграция създадоха условия за повсеместно намаление на раждаемостта, включително и при населението с изразени доскоро репродуктивни традиции³. В резултат на това започна заличаване на съществуващите преди това териториални различия. През 1995 г. от общо 250 общини в страната само 56 са с раждаемост над 10‰. През следващите години техният брой продължава да намалява като достига 24 през 1998 г.

Промените в репродуктивното поведение на населението предопределиха измененията в конфигурацията и границите на съществуващите по-рано геодемографски райони в България. Като най-съществено в тази насока може да се окачестви изчезването на районите с разширено възпроизводство на населението. На тяхно място понастоящем съществуват отделни общини с все още положителен естествен прираст. Много показателни за масовата промяна в репродуктивното поведение на населението у нас са стойностите на раждаемостта по области. През 2004 г. от 28-те области на България, 15 са със стойности по-ниски от средните за страната (9‰). От останалите 13 области само 3 (Бургаска, Сливенска и Кърджалийска) са със раждаемост по-висока от 10‰.

Заклучение

Направеният анализ на основните фактори и условия за репродуктивното поведение на населението в България показва, че определяща роля имат промените в социално-икономическата ситуация и състоянието на жизненото равнище. Стабилизирането на икономическата обстановка и подобряването на материалното състояние на хората е задължително условие за постепенното възвръщане на позитивното отношение към брака, семейството и децата. Намаляването на финансовите и материалните проблеми на

---

³ Трайков, Т. **Географски аспекти на демографската криза в България**. Сборник "100 години география в Софийския университет". С., 1998.

населението в перспектива трябва да се съчетава с преодоляване на другите отрицателни фактори на въздействие, свързани с проблемите в здравеопазването, социалното осигуряване, нарушената екологична обстановка и др. По-сложно стои въпросът с промените в демографските структури, психологическата нагласа и ценностната ориентация. Тяхното ограничително въздействие върху възпроизводствения процес налага да се обърща повече внимание на неговата качествена страна чрез подобряване на условията за раждане, отглеждане и възпитание на децата.

Тони Трајков

**ЖИВОТНИ СТАНДАРД И РЕПРОДУКТИВНО ПОНАШАЊЕ
СТАНОВНИШТВА БУГАРСКЕ У ПЕРИОДУ ПРЕЛАСКА
НА ТРЖИШНУ ЕКОНОМИЈУ**

Резиме

Начињена анализа основних фактора и услова репродуктивног понашања становништва Бугарске покажује да одлучујућу улогу имају промене у социо-економској сфери и стању животног стандарда. Стабилизација економске ситуације и побољшање материјалног положаја људи неопходни су услови за постепено враћање на позитиван однос према браку, породици и деци. Смањивање финансијских и материјалних проблема становништва треба да се спроводи заједно са превазилажењем других негативних фактора деловања, а који су повезани са проблемима у здравству, социјалном осигурању, нарушеној еколошкој ситуацији и др. Још је сложеније питање у вези са променама у демографској структури, психолошком расположењу и вредносној оријентацији. Њихово ограничено деловање на репродуктивни процес налага да се више пажње обраћа на његову квалитативну страну кроз побољшавање услова за раѓање, одгајање и васпитање деце.